

Επιστήμη, κριτική, μεθοδολογία

Χαράλαμπος Τσέκερης

Ph.D., Κύριος Ερευνητής στο Εργαστήριο
Δυνητικής Πραγματικότητας,
Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Η επιστήμη συνήθως αντιπροσωπεύει μια απόλυτα έγκυρη, αξιόπιστη και διαχρονική προσέγγιση στη γνώση, ανεξάρτητη και ουδέτερη από τις κοινωνικές περιστάσεις μέσα στις οποίες παράγεται, αλλά και από τις ευρύτερες πολιτιστικές πεποιθήσεις και αξίες, ή το λεγόμενο «πνεύμα της εποχής». Σύμφωνα με τα παραδοσιακά προτάγματα του Διαφωτισμού και της Νεωτερικότητας, η επιστήμη συνιστά «καθαρή» και «αντικειμενική» γνώση. Η γνώση αυτή εντέλει δεν «μολύνεται» από κοινωνικούς, ιστορικούς ή πολιτισμικούς παράγοντες που τείνουν πάντοτε να τη στρεβλώνουν, ή να την εκτρέπουν από την ανακάλυψη της «αληθινής» φύσης του φυσικού κόσμου. Η επιστήμη επιτρέπει σε όσους την εξασκούν να γίνουν αδιαμφισβήτητοι «κύριοι και κάτοχοι» όχι μόνο της «φύσης», σύμφωνα με την παλιά καρτεσιανή φιλοδοξία, αλλά και του ίδιου του κοινωνικού κόσμου μέσα στον οποίο παράγεται η γνώση της φύσης. Η ευρέως αποδεκτή και κοινωνικά καθοσιωμένη κατανόηση της επιστήμης, σύμφωνα με τον Βρετανό κοινωνιολόγο Steve Woolgar (1988), συμπυκνώνεται σε τρεις βασικές υποθέσεις:

1. Η επιστήμη είναι κάτι ιδιαίτερο και διακριτό από τις άλλες μορφές πολιτισμικής και κοινωνικής δραστηριότητας, παρά τις σημαντικές διαφωνίες των φιλοσόφων ως προς τον ορισμό των κριτηρίων διαχωρισμού (demarkation criteria).
2. Τα αντικείμενα του φυσικού κόσμου είναι πραγματικά, αντικειμενικά και ανεξάρτητα ως προς την ανθρώπινη συνείδηση και δράση (η αρχή του αφελούς ή άκριτου ρεαλισμού και της ουσιοκρατίας). Η κοινωνική καταγωγή της επιστημονικής γνώσης δεν έχει ουσιαστική σχέση με το περιεχόμενό της. Η επιστημονική γνώση, στα πλαίσια αυτής της άποψης, καθορίζεται από την «πραγματική» κατάστα-

ση του φυσικού ή κοινωνικού κόσμου.

3. Η γνώση είναι μια ελιτίστικη, ατομικιστική και νοησιарχική δραστηριότητα, ένα επίτευγμα «σπουδαίων ανδρών» (κατά το πνεύμα του Καρτέσιου). Συνήθως όλες οι «σημαντικές» ειδήσεις σχετικά με την πρόοδο της επιστήμης (π.χ., βραβεία Νόμπελ) συνεχίζουν να προσδίδουν μια μυωπική έμφαση στο «ηρωικό» κατόρθωμα του ενός ατόμου.

Δημιουργήθηκε έτσι η βαθιά πίστη στην απόλυτη αυθεντία του «ανιδιοτελούς» επιστήμονα και η καθολική πεποίθηση ότι μόνο αυτός κατέχει την ουσιώδη αλήθεια του κόσμου. Ωστόσο, στο σύγχρονο ακαδημαϊκό περιβάλλον, ο θετικισμός (που είναι συνώνυμος του αφελούς ρεαλισμού και της ουσιοκρατίας) έχει αναμφισβήτητα χάσει το κύρος του και η άρνηση της «θεοπέμπτης» επιστημονικής αλήθειας αποτελεί πλέον κοινοτοπία. Τούτο οφείλεται κυρίως σε μια μακρά σειρά σημαντικών διανοητικών και πολιτισμικών εξελίξεων, οι οποίες συνιστούν την «κρίση της επιστήμης».

Η φιλοσοφική δοξασία της γραμμικής επιστημονικής εξέλιξης εξαλείφθηκε από τον Thomas Kuhn, ο οποίος με το βιβλίο του «Η δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων» κατέδειξε ότι αυτό που θεωρούμε σήμερα «αντικειμενική επιστημονική αλήθεια» δεν είναι παρά ένα σύστημα θεωρήσεων («Παράδειγμα») το οποίο ανέτρεψε ένα προηγούμενο και, αργά ή γρήγορα, θα ανατραπεί από ένα επόμενο. Επίσης, η ιστοριογραφική δοξασία της τελεολογικής ιστορικής εξέλιξης θρυμματίστηκε από την καλιφορνέζικη σχολή της παγκόσμιας ιστορίας (Goldstone, Pomeranz), αλλά και τα έργα άλλων ερευνητών που αρνήθηκαν την καθοσιωμένη αφηγηματική αντίληψη της δυτικής νεωτερικότητας (π.χ., Andre Gunder Frank, James Blaut).

Στο πεδίο της φιλοσοφίας, η έλευση του με-

ταδομισμού, ενός διανοητικού κινήματος στις ανθρωπιστικές σπουδές που εστιάζει στη συμβολική διαμεσολάβηση κάθε μορφής εμπειρίας και στον κοινωνικό χαρακτήρα της γνώσης, σηματοδότησε την «αποδόμηση» (Derrida) της δυτικής μεταφυσικής. Τα νοήματα αρχίζουν να αντιμετωπίζουν την ενδιάθετη ευθραυστότητα και αστάθειά τους, να έρχονται σε αντίθεση προς τη «φανερή» θέση των κειμένων. Η ερμηνεία οποιουδήποτε κειμένου είναι ουσιαδώς μη-αποφασίσιμη. Σύμφωνα με τους μεταδομιστικούς όρους, η επιστήμη μεταβάλλεται σε ένα είδος «γραφής» και η επιστημονική γνώση (η οποία παύει να είναι σταθερή, ασφαλής και «αιώνια») υπόκειται σε μια ατέρμονη δυναμική ανα-διαπραγμάτευση και ανα-συγκρότηση, σε έναν συνεχή αγώνα με διακύβευμα το τι (πρέπει να) υπολογίζεται ως αλήθεια, επιχείρημα, απόδειξη κ.ο.κ. Επιπροσθέτως, ο μεταδομισμός κατέστησε αποτελεσματικό τον μεταμοντερνισμό, ο οποίος αμφισβήτησε τις «μεγάλες αφηγήσεις» (Lyotard), τις ολιστικές δηλαδή προσεγγίσεις των κοινωνικών φαινομένων, καθώς και τα μεγάλα οράματα ολικού μετασχηματισμού των κοινωνιών.

Η κριτική της επιστήμης όμως εμφανίστηκε παράλληλα και σε πεδία εκ διαμέτρου αντίθετα προς τον μεταμοντερνισμό και τον μεταδομισμό. Σύμφωνα με τον Γάλλο κοινωνιολόγο Pierre Bourdieu, παραδείγματος χάριν, η επιστήμη είναι ένα κοινωνικό «πεδίο» δυνάμεων, συγκρούσεων και σχέσεων εξουσίας, ένας χώρος ανταγωνιστικής συνύπαρξης «δρώντων-υποκειμένων» που διαρκώς αγωνίζονται για να διατηρήσουν ή να βελτιώσουν τη θέση τους, για να αποκτήσουν και να συσσωρεύσουν «επιστημονικό κεφάλαιο» (κύρος, γόητρο, φήμη, διασημότητα, αναγνώριση κ.λπ.), μια απαιτητική «αρένα» στην οποία «αν υπάρχει κάποια αλήθεια, είναι ότι η αλήθεια είναι ένα διακύβευμα αγώνων». Σ' αυτά τα συμφραζόμενα, ακυρώνεται η επιστημοκρατική, ουτοπιστική ιδέα περί μιας ανιστορικής καθολικότητας του Λόγου (Kant, Habermas), ανατρέπεται η «ιδεαλιστική» απεικόνιση του επιστημονικού κόσμου (ως ενός δημοκρατικού κόσμου του οποίου τα μέλη συνεργάζονται αρμονικά για την εξυπηρέτηση κοινών στόχων) και επικρίνονται αυστηρά οι νεωτερικιστικοί ύμνοι προς την ανιδιοτέλεια (Durkheim, Spencer, Tawney, Parsons, Merton), αφού οι επιστημονικές διαπιστώσεις ασκούν, αναπόφευκτα, ενεργό πολιτική.

Η κριτική της «παραδεδωγμένης επιστημονικής λογικής» παρουσιάστηκε και στο πεδίο της εθνομεθοδολογίας, από μια διαφορετική ασφαλώς οπτική. Απορρίπτοντας το «γεγονός» της ύπαρξης ενός στατικού κόσμου, αλλά και το συχνό θεωρητικιστικό ενδιαφέρον για νοητικές δραστηριότητες και αφηρημένες αναλύσεις, οι H. Mehan και H. Wood αντικατέστησαν την «επιστήμη» με την «ανήσυχη αναζήτηση» και παρουσίασαν τα πέντε βασικά σημεία μιας εθνο-μεθοδολογικής θέσης για τη φύση της κοινωνικής πραγματικότητας (Ritzer 2000: 322-323):

1. Η πραγματικότητα είναι μια διαρκής ανακλαστική δραστηριότητα: «όλοι επιδιδώμαστε στη δραστηριότητα της δημιουργίας της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από τις σκέψεις και τις δράσεις μας».
2. Η πραγματικότητα οργανώνεται σε συνεκτικά σώματα γνώσεων: «Οι άνθρωποι στην καθημερινή τους ζωή, καθώς και οι κοινωνιολόγοι που τους μελετούν, οργανώνουν τον κόσμο σε συνεκτικές πραγματικότητες».
3. Η πραγματικότητα είναι το αποτέλεσμα της συνεχούς διαντιδραστικής δραστηριότητας: Η ύπαρξη της κοινωνικής πραγματικότητας «εξαρτάται από την αδιάλειπτη αμοιβαία διαντίδραση και την κοινωνική συγκρότηση της πραγματικότητας των συμμετεχόντων».
4. Η πραγματικότητα είναι εύθραυστη: «Οι κοινωνικές πραγματικότητες δεν είναι άκαμπτες δομές αλλά εξαιρετικά εύθραυστα δημιουργήματα τα οποία μπορούν να διαταραχθούν κατά διαφόρους τρόπους».
5. Η πραγματικότητα είναι διαπερατή: «Οι άνθρωποι ζουν μέσα σε μια ποικιλία κοινωνικών κόσμων και μπορούν να κινούνται από τη μία πραγματικότητα στην άλλη».

Αξιοποιώντας αυτή τη θελκτική «εθνομεθοδολογική» εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας, οι M. Lynch και D. Bogen (1991) προτείνουν μια «παραβατική» (transgressive) μεθοδολογία στην οποία θρυμματίζεται το status των μαζικών και μονότονων πραγματικοτήτων της επαγγελματικής αστικής επιστήμης. Η εθνομεθοδολογική «παραβατική μεθοδολογία», αν και αρνείται κατηγορηματικά να τεθεί στην «υπηρεσία της γνώσης των πραγματικών συσχετισμών» (Max Weber), μοιάζει να ενστερνίζεται την ισχυρή αντιπάθεια της «βεμπεριανής οπτικής» για μια επιστήμη προσανατολισμένη σε καθολικές ή αντικειμενι-

κές αξίες. Ο Βρετανός κοινωνιολόγος Martyn Hammersley (1995) παρουσιάζει συνοπτικά τον διαρκή ιστορικό «ανταγωνισμό» γεγονότων-αξιών (facts-values) ως αποτελούμενο εκ τριών βασικών επιχειρημάτων-αντεπιχειρημάτων:

Πρώτον, η κριτική ή στρατευμένη κοινωνική έρευνα εκλαμβάνει ως «ουσιώδη» για την επαρκή κατανόηση των υπό μελέτη κοινωνικών φαινομένων την τοποθέτησή τους σε μια γενικότερη κοινωνιο-ιστορική συνάφεια (socio-historical context), με χαρακτήρα καθολικό και δεσμευτικό. Η κατανόηση, όμως, όλων των κοινωνικών φαινομένων μέσα σε «μία και μοναδική» συνάφεια, καθώς και πάνω στη βάση της ίδιας πάντοτε θεωρίας (που υποτίθεται ότι είναι «υποχρεωτική» και εφαρμόσιμη σε κάθε περίπτωση) απορρίπτεται από τους υπερασπιστές της αξιακά ουδέτερης κοινωνικής έρευνας (στους οποίους αυτο-συμπεριλαμβάνεται και ο ίδιος ο Hammersley) ως επιστημολογικά αθεμελίωτη και ανέφικτη. Η «συνάφεια» ποικίλλει ανάλογα με τη «φύση» του κοινωνικού (ή επιστημονικού) φαινομένου, με το πρόβλημα που εξετάζουμε, με τις αναλυτικές μας στοχεύσεις κ.ο.κ.

Δεύτερον, η κριτική κοινωνική έρευνα διεκδικεί ένα είδος επιστημολογικής ανωτερότητας μέσα από τη διαδήλωση των αξιών της (αντίθετα προς την «παραδοσιακή» θετικιστική έρευνα). Από τη μεριά της αξιακά ουδέτερης κοινωνικής έρευνας, όμως, η «κριτική» διαδικασία διαδήλωσης και επιδίωξης εξω-επιστημονικών αξιών, όπως «δημοκρατία», «συμμετοχική δημοκρατία», «ίσες ευκαιρίες», «δικαιοσύνη» κ.ο.κ., είναι αντιπαραγωγική και μη-απαραίτητη. Εξάλλου, τέτοιου είδους «αξίες» είναι μη-δεδομένες, ασαφείς και έντονα διαμφισβητούμενες. Επιπλέον, η «στράτευση» της έρευνας υπέρ κάποιας κοινωνικής ομάδας ή ιδεολογίας, ή υπέρ κάποιου ιδιαίτερου συνόλου αξιών (μη-εγγενών στο ερευνητικό εγχείρημα), ούτε συμβαδίζει με τα καθήκοντα του κοινωνικού ερευνητή, ούτε μεγιστοποιεί τις ευκαιρίες για γνωστική παραγωγή.

Τρίτον, η κριτική κοινωνική έρευνα κατευθύνει όλες τις προσπάθειές της προς την αντιμετώπιση και την εξάλειψη διαφόρων μορφών καταπίεσης (αντίθετα προς την «παραδοσιακή» έρευνα η οποία, όπως κατέδειξε ο Max Horkheimer για τον υπαρξισμό, τη φιλοσοφία της ζωής και τον πραγματισμό, τείνει να επιβεβαιώνει και να υποστηρίζει άκριτα την κρατούσα κατάσταση, το

status quo). Για τους θερμούς υποστηρικτές της αξιακά ουδέτερης έρευνας, όμως, η λογική αυτή υπόκειται σε αυστηρή κριτική, μεθοδολογική και ουσιαστική (substantive). Είναι πολύ σπάνια, παραδείγματος χάριν, η προσκόμιση εμπειρικών στοιχείων που να αποδεικνύουν είτε την υποστήριξη της καταπίεσης εκ μέρους της παραδοσιακής έρευνας, είτε την αποτελεσματική αντιμετώπιση της εκ μέρους της κριτικής έρευνας.

Τι μας απομένει όμως έπειτα από την οξεία κριτική της συμβατικής επιστήμης αλλά και της ίδιας της «κριτικής» ή «στρατευμένης» κοινωνικής έρευνας; Η απάντηση ίσως βρίσκεται στην πάντοτε ατίθαση και ανήσυχη λογική της μεθοδολογίας. Τούτο προφανώς υπαινίσσεται και προτρέπει τη σχετική αυτονόμηση της «μεθοδολογίας» ως προς την «επιστήμη» – και όχι βέβαια την επιστημολογική υποταγή, υπαγωγή ή προσάρτηση της πρώτης στη δεύτερη, ή το αντίστροφο. Μια τέτοια «αυτονόμηση» βοηθά στη βαθύτερη διευκρίνιση δύο διαφορετικών τρόπων θέασης, ερμηνείας και αντιμετώπισης του κόσμου και της εγγενούς πολυπλοκότητάς του.

Από τη μια μεριά, η επιστήμη, ως διαφωτιστική έννοια και νεωτερικιστική διανοητική πρακτική, έχει ιστορικά ταυτιστεί με μια *πολεμική μηχανή ενάντια στο Άλλο*, με ένα πιστοποιητικό εξασφάλισης κάποιου επιστημολογικού πλεονεκτήματος επί της αφελούς γνώσης των βιοκοσμικών φαινομένων, ή με μια *συσκευή κωδικοποίησης της γνώσης*, διαμέσου ενός επεξεργασμένου διαξιφισμού μεταξύ, λ.χ., της “sociologie scientifique” και της “sociologie populaire” (Bouglé), ή της «επιστημονικής κοινωνιολογίας» και της «ρητορικής κοινωνιολογίας» (Tönnies). Πρόκειται για δυαδικές αντιθέσεις που συγκαλύπτουν την «κατασκευασιμότητά» τους, αλλά και τις πραγματικές διαφορές (διανοητικών-κοινωνικών) δυνάμεων που τις παρήγαγαν ανταγωνιστικά, μέσα σε συνεχείς «διαλογικούς» αγώνες ερμηνείας, καθυπόταξης, ή «δυναμικής διαπραγμάτευσης» (Stuart Hall).

Έτσι, η επιστήμη υποβάλλει κρυφά ένα απρόσωπο «αίτημα αστυνόμευσης», ή έναν συγκεκαλυμμένο «εκβιασμό», όπου ο διανοούμενος εγκλωβίζει (ή «αιχμαλωτίζει») τους άλλους σε «υποχρεωτικές πραγματικότητες», «αντικειμενικές κοινωνικές δυνάμεις», ή «αντικειμενικές αντιφάσεις», αντιμετωπίσιμες αποκλειστικά και μόνο μέσα από την πλήρη αποδοχή ενός ιδιαίτερου (και

υποτίθεται «μοναδικού») ερμηνευτικού πλαισίου. Αναπόφευκτα, το πλαίσιο αυτό (π.χ., μια κοινωνιολογική ή ψυχολογική θεωρία της επιστήμης, των διανοουμένων, του εαυτού, της κοινωνίας) εμφανίζεται ως ένα απόλυτο, καθολικά δεσμευτικό κριτήριο αλήθειας και ορθότητας.

Για τον Martyn Hammersley (1995), η μεγάλη ιδέα του ρόλου της επιστήμης συνεπάγεται ένα είδος *επιλεκτικής κατανομής ηθικών ιδιοτήτων*: ο κόσμος διαιρείται σε δύο σφαίρες που δεν επικοινωνούν, στη σφαίρα της «αναγκαιότητας» (ή ετερονομίας) και στη σφαίρα της «ελευθερίας» (ή αυτονομίας), ή στη σφαίρα των «κοινών θνητών» (οι συμπεριφορές των οποίων αναλύονται υπό όρους αυστηρούς, άκαμπτους και επικριτικούς) και στη σφαίρα των κριτικών επιστημόνων (οι συμπεριφορές των οποίων «δικαιολογούνται» χάριν της αποφασιστικότητάς τους ή της ισχυρής δέσμευσής τους σε κάποιες καθολικές ιδέες, αξίες ή αρχές). Εν ολίγοις, η επιστήμη «επιβάλλει» γεγονότα και περιστέλλει ή περιορίζει τη δυνατότητα για ανάδυση και αλλαγή, μέσα σε ολιστικά αναλυτικά πλαίσια που απωθούν την έκπληξη και συγκαλύπτουν την ενδιάθετη μη προβλεψιμότητα της ανθρώπινης ζωής και συμπεριφοράς.

Από την άλλη μεριά, η μεθοδολογία παράγει γεγονότα (με την έννοια ότι τους επιτρέπει να «αναδυθούν» μέσα από τις αβέβαιες διαδικασίες μιας ανήσυχης και συστηματικής πνευματικής αναζήτησης) και ενθαρρύνει την έκπληξη και τον αιφνιδιασμό, αφήνοντας έτσι ζωτικό χώρο στη δυναμική της πραγματικής ζωής της δράσης, της συμβίωσης, της δημιουργίας και της καινοτομίας. Με άλλα λόγια, αντίθετα προς την επιστήμη, η οποία άρρητα εισάγει σταθερότητα, τά-

ξη, ομοιογένεια και ομοιομορφία, η μεθοδολογία εισάγει αστάθεια (for better or for worse) και διευκολύνει τον πλουραλισμό, την ανάδυση, την ποιοτική αλλαγή, τη διαλογική συνεργασία και την προσαρμοστικότητα, αρνούμενη ρητά την ψευδαίσθηση του ελέγχου και αγκαλιάζοντας το χάος, τη μη γραμμικότητα, την αυτο-οργάνωση, την αβεβαιότητα και το απρόβλεπτο.

Για παράδειγμα, η *επιστήμη* της ψυχολογίας καταλήγει συχνά σε *ψευδο-ψυχολογικά γεγονότα*, μέσα από παρωχημένους ολιστικούς όρους που μάλλον κατασκευάζουν αυταρχικά (ή προεξοφλούν αυτάρεσκα) τη νοσολογική κατηγορία που περιγράφουν («αναστοχαστικός διπλασιασμός»), παρά αντανακλούν την πραγματική οντολογία της συμπεριφοράς. Αντίθετα, η *μεθοδολογία* της ψυχολογίας μιλά (επιφυλακτικά πάντοτε) για ερευνητικά ευρήματα κι όχι για top-down οροθετήσεις, σε επίπεδο γεγονοτικό (factual) κι όχι ιδεολογικό. Μας δίνει λοιπόν μαθήματα μετριοφροσύνης/ταπεινοσύνης και μας στρέφει το βλέμμα σε μετριοπαθείς «οπτικές ή θεωρήσεις που φαίνεται να διατηρούν κάποια απόσταση από τον ιμπεριαλισμό των εξιδανικεύσεων» (Μεταξόπουλος 1997: 624).

Αναφορές

1. Hammersley, M. (1995) *The politics of social research*. London: Sage.
2. Lynch, M. & D. Bogen (1991) "In defence of Dada-driven analysis". *Sociological Theory* 9(2): 269-276.
3. Μεταξόπουλος, Α. (1997) *Περιπλανήσεις και Εμμονές*. Αθήνα: Εκδ. Λιβάνη.
4. Ritzer, G. (2000) «Φαινομενολογική κοινωνιολογία και εθνομεθοδολογία», στο Μ. Πετμεζίδου (επιμ.) *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία, τόμ. 1*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
5. Woolgar, S. (1988) *Science*. London: Tavistock.

Ἄνδρειότερος εἶναι μοῖ δοκεῖ ὁ τῶν ἐπιθυμιῶν ἢ τῶν πολεμίων
κρατῶν καὶ γὰρ χαλεπώτατόν ἐστι ἑαυτὸν νικῆσαι

Μου φαίνεται ότι είναι ανδρειότερος εκείνος που νικά τις επιθυμίες του από εκείνον που νικά τους εχθρούς, διότι είναι πολύ δύσκολο να νικήσει κανείς τον εαυτό του

Αριστοτέλης